

Olli Matikainen

Kitee 1918

”Maailma mullin mallin, Eurooppa edestakaisin”

”Kaikenlaiset muut merkilliset ja ikävät asiat saatte lukea lehdistäkin”, tiivistä nuorsuomalainen kansanedustaja, Martta-liikkeen aktiivina tunnettu Augusta Laine (1867 – 1949) poliittiset uutiset Kiteellä asuneille vanhemmilleen Anna ja Axel Emil Branderille 9.11.1917.”¹ Venäjällä oli puhjennut vallankumous ja Suomen poliittinen eliitti oli toivottoman eripurainen. Ylimmän valtiovallan romahtaminen synnytti vaarallisen, täyttymään pyrkivän valtatyhjiön: ”yksimielistä kansaa meillä ei ole olemassa suurimmassakaan asiassa”. Marraskuussa 1917 puhjennut suurlakko levottomuuksineen antoi esimakua, mitä tämä saattoi tarkoittaa. Eduskunta antoi itsenäisyysjulistuksen 6.12.1917 maassa, joka horjui sisällissodan partaalla porvarien ja työväen kutsuessa kokoon aseellisen toimintaan kykeneviä järjestyskaarteja.²

Kiteeltä katsottuna vuoden 1917 myllerrykset saattoivat näyttää kaukaisilta. Levottomuudet keskittyivät teollisuuspaikkakunnille ja Länsi-Suomen kartano- ja torpparialueelle. Kansan syviä rivejä kosketti Pohjois-Karjalassakin eniten elintarvikepula, joka kärjistyi pitkäaikaisen sotakauden ja Venäjän kaupan tyrehtymisen vuoksi. ”Kyllähän siellä kylällä hokkeevat, että tulloo meillennii tasavalta, mutta on se miusta kuitennii varmintaa, että on jauhosäkki kotona”, päätteli Suorlahden ukko Paavo Päivinen jo kuultuaan Venäjän maaliskuun vallankumouksesta 1917, otti tuvan seinämältä kelkan ja haki velaksi säkin Koivikon kartanolta.³

Kiteen kunnalliselämässä tunteet kuumenivat elintarvikkeiden säännöstelyä valvoneen elintarvikelausakunnan ympärillä, kun tuottajien ja kuluttajien välinen ristiriita kärjistyi. Kiteen kyliin oli perustettu useita työväenyhdistyksiä vuoden 1905 suurlakon jälkeen, joista itsenäistymisen aikoihin aktiivisimmat olivat rautatien vaikutuspiirissä Matkaselässä, Tohmajärven rajan vastaisessa Kantosyrjässä, jo aikaa sitten hiipuneen teollisuuskeskittymän Puhoksessa ja Kangaskylässä eli Kangasjärvellä. Työväenyhdistykset vaativat elintarvikelausakuntaan tasapuolista kuluttajien edustusta ja epäilivät, että varakkailla talollisilla ja kauppiailta ei ollut aina puhtaita jauhoja pussissaan.⁴

Eikä savua ilman tulta, sillä elintarvikemääräyksiä pyrittiin kiertämään ja viljavaroja pimittämään. Poliittisen tilanteen kiristyessä talolliset alkoivat pelätä pakko-ottoja ja sosialistien nousua valtaan. Kantosyrjän Juho Matikainen kaivatti aittansa alle salatunnelin viljan piilottamiseksi. Piiloa ei löydetty ainakaan huhtikuussa 1918 taloon tehdyssä ratsiassa, vaikka viranomaiset onnistuivat Ukko-Matikaisen pojalta Heikiltä

¹ Augusta Laine Anna ja Axel Emil Branderille 9.11.1918. Branderin sukuarkisto. Kansallisarkisto (Joensuu).

² Kirjallisuutta vuoden 1918 tapahtumista taustoineen on valtavasti: tiiviitä yleisesityksiä ovat Tikka 2008; Haapala & Hoppu (toim.) 2009. Ks. myös Historiallisen Aikakauskirjan teemanumeroa 2/2018: Vuoden 1918 muistot ja vaikutushistoria.

³ Ahava 1943, 70 – 71.

⁴ Matkaselän kansalaiskokouksen pöytäkirjat 21.10.1917, 13.1.1918. Kiteen kansalaiskokouksen 3.2.1918 liitteinä. Kiteen kaupunginarkisto; Kauppinen 2004, 126 – 132. Säännöstelystä ja elintarvikekriisistä, ks. Rantatupa 1979.

takavarikoimaan ylimääräisiksi laskettuja viljasäkkejä. Heikki Matikaisen mukaan unohduksen syy oli ”lähtökiire sotaan suojeluskuntalaisten avuksi”.⁵

Erityisesti halveksittiin ”gulascheja”, jotka pyrkivät ostamaan viljaa halvalla ja myymään sitä kalliilla toisaalla. Muiden hädästä hyötyville salakuljettajille ei pitänyt erehtyä viljaa myymään, kaikkien viimeiseksi kunnan lainajyvästöstä. Kiteellä nostettiin naapuripitäjiin asti levinneestä huhusta kunnianloukkausjuttu, kun Riihijärvellä viljan jakelusta vastannut Juho Pakarinen koki saaneensa Kiteen Osuuskassan kokouksen sanailussa ”gulaschin” leiman otsaansa.⁶ Kangasjärvellä Antti Partasen paheksuttiin humaltuneen valta- asemastaan elintarvikkeiden jakelijana: ”Ettekö te tietä mikä mies minä olen, minä olen koko kangaskyläläisten herra, minä saan teidän kanssa tehdä mitä vaan tahton, jos annan mitä annan, jos en niin teillä ei ole mitään vastaan sanottavaa.”⁷

Syyskuussa 1917 Kiteen kuntakokous päätti järjestysvallan turvaamiseksi suojeluosaston perustamisesta, johon puoluekantaan katsomatta piti nimetä kolme miestä joka kylästä. Päätös jäi toteuttamatta ja järjestysvalta alkoi kehittyä poliittiselta pohjalta. Ensimmäisenä liikkeellä olivat Koivikon kartanon Branderien sukupiirin nuoret miehet, ylioppilas Niilo Luikko ja maanviljelysharjoittelija Toivo Brander. Heräte ”palokunnan” perustamiseksi Kiteelle tuli Joensuusta, jossa Joensuun Lyseon piirissä oli voimakas aktivistinen henki. Kiteen suojeluskunnan ydin muotoutui syksyn 1917 kuluessa. Siihen kuului paikkakunnan harvalukuinen ”säätyläistö”, muutamia talollisia ja kansakoulunopettajia. Apteekkari S.H. Knifsundin kirkonkylään rakennuttamasta apteekkitalosta tuli suojeluskunnan johtokeskus. Knifsundin (myöhemmin Teräsalmi) ohella suojeluskuntien asiaa ajoivat mm. nimismies Otto Andberg, Kiteen kirkkoherran virkaa sijaisena hoitanut 24-vuotias Hjalmar Gabriel Wegelius, meijeristi Knud Knudsen, insinööri Uno Suvanto, kauppias Pekka Liimatainen, talollisista sittemmin Raudun taistelussa kaatunut Antti Tarkkonen, Hämeen Kalvolassa torpparilaitoksen epäkohtia esille nostaneena ”Torpan poikana” muistettu W.J. Alhainen ja Nestor Mattila, sekä kansakoulunopettajista Riihijärven Juhani Metso, kirkonkylän Edward Olin ja Potoskavaaran Antti Holopainen. Suojeluskuntaa tuki taustalla ”Koivikon agronomi”, myöhempi ”Kiteen keisari” Akseli Brander suhdeverkostoineen. Osittain samaa väkeä oli mukana paikallisessa nuorisoseuratoiminnassa.⁸

Kiteen suojeluskunnan toimintaa syksyllä 1917 kuvattiin varovaiseksi. Suuria kansanjoukkoja se ei saanut liikkeelle. Tunnetut viinankeitäjät kävivät tunnustelemassa, miten uusi järjestysvalta heihin suhtautuu. Työväenyhdistykset paheksuivat tunnetusti viinankeittoa, johon haaskaantui pula-aikana kallista viljaa. Sosiaalidemokraattien vahvasta vaalimenestyksestä huolimatta Kiteelle ei syksyllä 1917 tai myöhemminkään syntynyt työväen järjestyskaarteja, vaikka Matkaselän asemalla junasta laskeutuneet sosialistiset agitaattorit siihen kannustivat. Suojeluskuntalaisten tiedon mukaan paikkakunnalla toimi yhdessä vaiheessa jopa kuukausipalkkaa nauttinut ”Siltasaaren agentti”. Nähtävästi Kiteen sisäisissä oloissa ei lopulta ollut riittävästi käyteainetta vallankumouksellisen hengen nostattamiselle, vaikka viimeistään vuoden 1905 suurlakon jälkeen myös kiteeläisten politisoituminen oli tosiasia. Myöhempi Turun yliopiston kansleri, opettaja Edward Olinin poika Toivo muisteli kokemustaan nuorena ylioppilaana, kun hän haki kenkiään paikalliselta suutarilta. ”Kumpaakos puolta työ oikein ootta”, oli juopunut suutari kysynyt ja

⁵ Kiteen käräjien pöytäkirjat liitteineen 1918 § 180. Kansallisarkisto (Joensuu).

⁶ Kiteen käräjien pöytäkirjat liitteineen 1918 § 153. Kansallisarkisto (Joensuu).

⁷ Kiteen kunnanvaltuuston ptk 18.3.1918. Kiteen kaupunginarkisto.

⁸ H.G. Wegelius: ”Kertomus Kiteen pitäjän osanotosta vapaustaisteluun 1917 – 1918” (7.12.1919). Papiston kertomukset: Vapaussodan historian komitean arkisto CIII 3-4. Kansallisarkisto (Helsinki); ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928) Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki); Kauppinen 2004, 134 – 135; Kiteen nuorisoseurasta: Justander 2009, 32; Branderista: Envald et al. 1965; Suojeluskunnista Pohjois-Karjalassa: Partanen 2006, 354 – 358; Partanen 2012. Alhaisesta: Rasila 1961, 211 – 214; Kauppinen 2004, 37 – 38.

esitellyt pistooliaan. H.G. Wegeliukselle oli kerrottu vuosia aiemmin tapahtuneesta kirkkometelistä, kun papiston palkkauksen epäkohtia vastaan protestoineet olivat marssineet kirkkoon lippuineen.⁹

Kaartinmuodostuksen jäämistä lähtökuoppiin Kiteellä selittää osittain aloitteellisten johtajien puute. Naapuripitäjä Rääkkylässä sosialistit muodostivat työväen järjestyskaarteja karismaattisen räätäli Pekka Kettusen johdolla ja saivat hetkeksi kunnalliselämän otteeseensa. Sodan puhjettua kansalaiskokous ehti Rääkkylässä helmikuun alussa 1918 tunnustaa Kullervo Mannerin johtaman kansanvaltuuskunnan, jonka jälkeen Kettunen kumppaneineen pidätettiin. Myös Kesälahdella oli kaartinmuodostusta, vaikka niiden toiminta jäi olemattomaksi.¹⁰

Kiteellä oli vuoden 1918 alkuun saakka verraten rauhallista, mutta pinnan alla kyti. Marraskuussa 1917 Kantosyrjän kylänraitilla oli iltamien jälkeen nujakka, jota osapuolet selittivät poliittisilla erimielisyyksillä. Työmies Juho Hakulisen mukaan suojeluskuntalaisten leiriin kuuluneet Timosen veljekset Antti, Heikki ja Matti olivat hyökänneet hänen kimppuunsa ja Matti oli uhannut häntä ”prowning-revolverilla”. Timosten mukaan Hakulinen oli uhannut heitä ”keuhkojen höyryttämisellä” sekä solvannut heitä ”porvareiksi ja lahtarikaartilaisiksi”.¹¹

Paikallisesta rauhasta värin tunnustamiseen

Suojeluskuntien ja punakaartien kahakoinnin kehittyminen täysimittaiseksi sodaksi tammikuun 1918 aikana ja hallituksen siirtyminen punakaartien valtaamasta Helsingistä Vaasaan tarkoitti, että näennäisesti syrjässä pysytelleiden kiteeläisten oli päätettävä suhtautumisestaan. Sota tuli lähelle, kun Joensuussa ja Sortavalassa suojeluskunnat riisuivat venäläiset sotilaat aseista. Useissa Kiteen kylissä pidettiin tammi-helmikuun vaihteessa 1918 kansalaiskokouksia. Suorlahdella 30.1. kansanopiston opettajattaren Eevi Takalan johtamassa kokouksessa vaadittiin rauha pidettäväksi ja aseelliset kaartit kiellettäviksi. Rauhanomaiseen ratkaisuun pyrkiminen oli Brander-Takalan sukupiirissä vaikuttaneen maahenkisen tolstoilaisuuden ja edistysmielisyyden mukaista. Eevi Takala tosin kirjautti Anni Hakkaraisen tukemana pöytäkirjaan tarkentavan mielipiteensä, jonka mukaan ketään ei voinut estää vapaaehtoisesti lähtemästä vakaumuksensa mukaan. Pöytäkirjan sanamuodot osoittivat asian todellisen laidan, sillä Kiteeltä oli jo tammikuussa 1918 lähtenyt vapaaehtoisia sotijoita kummankin osapuolen joukkoihin.¹²

Kunnan pitkäaikaisen esimiehen, opettaja Waldemar Sutisen johtama, kyläkokousten ja työväenyhdistysten evästämä yleinen kansalaiskokous Kiteen kirkonkylällä 3.2.1918 halusi sulkea sodan melskeet ulkopuolelle. Kokouksessa keskusteltiin paikallisesta elintarvikepulasta ja työttömyydestä. Herastuomari Juho Multanen vakuutteli elintarvikelautakunnan ja kunnan lainajvästön toiminnan tasapuolisuutta. ”Lehmättömien kuluttajien” ja lasten maidonsaannista kannettiin huolta. Eevi Takala, torppari Heikki Pirhonen Lepikolta, maanviljelijä Kalle Virtanen Ruppovaarasta ja mylläri Simo Hirvonen Puhoksesta nimettiin kyselemään

⁹ ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928). Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki); Olin 1970, 62 – 63. Kirkkometeli tapahtui 1909: Karttunen & Karttunen 1951, 110.

¹⁰ ”Kertomus vuoden 1918 kapinan ja vapaussodan aikuisista tapahtumista Rääkkylän pitäjässä” (Arne Pirinen). Vapaussodan historian komitean arkisto. Nimismiesten kertomukset C III: 9. Kansallisarkisto (Helsinki); Pekka Kettunen: VryO 4683. Kansallisarkisto (Helsinki); Salkola 1985, 115, 322 – 324; Partanen 2006, 371.

¹¹ Kiteen käräjien pöytäkirjat liitteineen 1918 § 37, 158. Kansallisarkisto (Joensuu).

¹² Suorlahden kansalaiskokouksen ptk 30.1.1918. Kiteen kansalaiskokouksen 3.2.1918 liitteet. Kiteen kaupunginarkisto; Kauppinen 2004, 136 – 138; Partanen 2006, 366 – 367; Pohjanmaan Takaloista: Ylikangas 1999, 226 – 232.

”firmoista” työllistymismahdollisuuksia. Kaikki yhteiskuntaryhmät haluttiin mukaan ”taudin syitä” parantamaan.¹³

Kitee oli rintaman valkoisella puolella, joten kansalaiskokouksen oli otettava kantaa Vaasan hallituksen valtaa turvaavien suojeluskuntien tukemiseen. Suojeluskuntiin liittymisestä pidättyvä kanta voitti suojeluskuntalaisten tyrmistykseksi äänin 53 – 42: pöytäkirjan mukaan monet osallistujat poistuivat kokouksesta ennen äänestystä. Nuorsuomalainen Karjalan Sanomat arvosteli Kiteen kansalaiskokousta kitkerästi ja sivalsi, että osallistujilta oli ”höppä mennyt pöksyihin”. Lehden mukaan paikallisesta rauhasta päättänyt kansalaiskokous sortui ”lammasmaiseen nurkkakuntaisuuteen” yrittäessään viestittää ”kaiken maailman huligaaneille, ryövätkää ja surmatkaa muualla, älkää tulko Kiteelle”. Kirjoittaja muistutti Lieksan ja Värtsilän punakaartien muodostuksesta ja uhkaavista tapahtumista. Kansalaiskokousta seuranneena päivänä potoskavaaralaiset Paavo Eronen ja Mikko Karhu kuvailivat opettaja Antti Holopaiselle kireää tunnelmaa, kun he olivat matkustaneet Joensuun yleiseen suojeluskuntien maakuntakokoukseen samassa junassa Pohjois-Karjalan vallankumouksellisten johtajan August Wesleyyn ja ”pistiniekkojen” kanssa. Potoskalaiset olivat kuulleet huhuja Wesleyyn väijyttämistä Hammaslahdessa, mutta juna oli saapunut häiritsemättä Joensuuhun.¹⁴

Kiteellä pelättiin Värtsilän teollisuusyhteisön vahvaa punakaartia, jonka radikalisoitunut siipi päätti ryhtyä aseellisesti vastustamaan suojeluskuntien uhkavatimusta aseiden luovuttamisesta. Kaarti pidatti paikallisia suojeluskuntalaisia ja sellaisiksi epäilemiään, sillä heitä voitiin tarvittaessa pitää panttivankeina. Joensuun ja Sortavalan välinen puhelinyhteys katkaistiin, mutta suojeluskunnat saivat yhteyden toimimaan Kiteen kautta kauppias Pekka Liimataisen yksityisjohtoa myöten. Joensuusta saapuneen suojeluskuntaosaston ja punakaartin välisessä kahakassa 8.2.1918 molemmilta puolilta jäi kentälle neljä miestä ja monia menehtyi myöhemmin haavoihinsa. Sortavalasta saapuneiden vahvistusten tuella suojeluskunta sai tilanteen haltuunsa ja pikaisesti kokoonpantu kenttäoikeus teloitutti kaartin johtajat. Tapahtumista tuoreeltaan kuullut opettaja Antti Holopainen sai tietää, että kahakasta paenneita punakaartilaisia piileskeli toveriensa suojissa aivan lähistöllä. Syntyi sisällissodan vainoharhainen ilmapiiri: koskaan ei voinut varma, kuka oli ystävä ja kuka vihollinen. Värtsilän punakaartilaisten hyökkäyksestä Kiteelle viljavarastoja verottamaan ja pankkia ryöstämään liikkui huhuja vielä pitkään kahakan jälkeenkin. Viimeistään nyt asetelma alkoi näyttää mustavalkoiselta. Karttakepin haulikkoon vaihtanut opettaja Holopainen suuntasi suojeluskuntien harjoituksiin Joensuuhun, sillä sodasta syrjään vetäytyminen olisi ollut ”rikollista”.¹⁵

Värtsilän kahakkaan osallistui kiteeläisiä molemmilla puolilla, joten sisällissodan paikallinen luonne kävi jo selväksi. Päätyeläinen Pekka Keränen oli töissä Värtsilän tehtailla ja joutui omien sanojensa mukaan sattumalta osalliseksi aseellisten ryhmien yhteenottoon ollessaan matkalla työväenyhdistyksen kokoukseen. Paikallisen suojeluskunnan valtiorikosylioikeudelle antama todistus antoi Keräsen roolista jyrkästi toisenlaisen kuvan. Suojeluskunnan mukaan Keränen oli yksi pahimpia kapinaan kiihottajia ja ”Uudenkylän kaartin” päällikkö. Kiteellä Keräsen kapinallisesta punaisuudesta ei nähty erityisempiä merkkejä, kun hänelle myöhemmin anottiin armahdusta. Mainetodistusten jyrkkä ristiriitaisuus oli tavallista ja saattoi johtua eri syistä. Välittömästi väkivaltaisten tapahtumien jälkeen jylläsi koston mentaliteetti, jolloin myös rivimiehille vaadittiin ja langetettiin ankaria rangaistuksia. Kapinasta syytetyn roolia liioiteltiin

¹³ Kiteen kansalaiskokouksen ptk 3.2.1918. Kiteen kaupunginarkisto.

¹⁴ Kiteen kansalaiskokouksen ptk 3.2.1918. Kiteen kaupunginarkisto; Karjalan Sanomat 12.2.1918; Antti Holopaisen päiväkirja- ja muistimerkintöjä Vapaussodan alkuvuodoilta (Esko Holopaisen hallussa).

¹⁵ ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928) Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki); ”Kertomus vapaussodan aikuisista tapahtumista Kiteen nimismiespiirissä” (Otto Andberg 23.11.1918). Nimismiesten kertomukset C III: 16: Vapaussodan historian komitean arkisto. Kansallisarkisto (Helsinki); Antti Holopaisen päiväkirja- ja muistimerkintöjä Vapaussodan alkuvuodoilta (Esko Holopaisen hallussa). Värtsilän taistelusta: Partanen 2000; Partanen 2006, 370 – 37; Tikka 2004, 222 – 227.

ja mainetta mustamaalattiin. Syytetyn ja hänen tukijoidensa kertomuksissa saattoi ymmärrettävästi olla päinvastainen väriyty. ¹⁶

Värtsilän punakaartin kukistuminen merkitsi Kiteellä käännekohtaa, jonka jälkeen kuntakokousten pöytäkirjoissa ”kansalaissota” muuttui ”vapaussodaksi”. Kunnallinen valtakamppailu ratkesi valkoisten hyväksi kiihkeissä kunta- ja lainajyvästön osakkaiden kokouksissa 6. 2. ja 11.2.1918, jolloin ”uhkauksia sinkoili kuin salamoita”. Kunnanhuoneen eteisessä ja pihamaalla käytiin suukopua ja suojeluskuntalaiset tunnustivat nyt avoimesti väriä valkoisilla käsivarsinauhoillaan. Molemmilla osapuolilla epäiltiin olevan mukanaan aseita. Työväenyhdistykset toivat kuntakokoukseen oman asialistansa, jonka mukaan elintarvikelautakunnassa oli tehtävä henkilövaihdoksia ja viljaa oli myytävä rajahintaan siten, että kunta korvaa tappiot. Aatteellista sisältöä oli vaatimuksessa, jonka mukaan suojeluskuntia kannattavat kansakoulunopettajat eivät saisi ”puolue-agiteerata” alaikäisiä lapsia. ¹⁷

Työväenyhdistysten puhenaisena esiintyi Hilda Vehviläinen Matkaselästä. Koivikon kartanon Akseli Brander puhui kuntakokouksissa painokkaasti vapaussotaan liittymisen ja ”laillisuuden” palauttamisen puolesta. Oman kuvauksensa mukaan Brander hakeutui tungoksessa Vehviläisen kylkeen tarkoituksenaan osoittaa, että hänellä oli revolveri taskussa. Toisen todistajan mukaan Brander olisi laskenut aseensa vähäksi aikaa pöydälle. Kuntakokouksen painostavassa ilmapiirissä työväenyhdistysten keskeisimmät vaatimukset torjuttiin ja kunnan viljavarat otettiin ”valtion” haltuun. Suojeluskuntalaisia kuohutti Matkaselän työväenyhdistyksen vaatimuksista luettu uhkaus, jonka mukaan ”porvarit” saivat vastata seurauksista, jos elintarvikekysymys jätetään ratkaisematta. Sanamuodot tunnistettiin August Wesleyyn vallankumouksellisista julistuksista tutuiksi. Wesley oli Pohjois-Amerikasta oppinsa ammentanut ”ammattivallankumouksellinen”, joka oli asettunut puolisonsa kotiseudulle Joensuuhun. Sodan jälkeen värikkäiden vaiheiden kautta Viroon päätyneen Wesleyyn tunnistivat kiteeläisetkin suojeluskuntalaiset punaisten ”pääpiruksi”. ¹⁸

Kiteen suojeluskunta ottaa ohjat

Helmikuun 1918 kuntakokous nuiji Akseli Branderin aloitteesta päätöksen vaatteiden keräämisestä valkoisen armeijan tarpeisiin joka talosta. Kirkkoherran sijainen H.G. Wegelius luki päätöksen ”sukkaverosta” saarnastuolista ja kieltäytyjien nimet piti merkitä muistiin. Kaikki paikkakuntalaisten hallussa olleet aseet inventoitiin ja otettiin suojeluskunnan haltuun. Näin kerättiin yhteensä 280 haulikkoa, 35 revolveria ja 10 kivääriä. Liikenteen tärkeimpiin risteyskohtiin suojeluskunta oli asettanut kiertäviä vartioita jo ennen Värtsilän kahakkaa. Joka kylään nimettiin tiedotusvastaava ja Joensuussa kurssitetut kiertävät harjoitusmestarit pitivät harjoituksia. Kiteen suojeluskunnan esikuntana toimineessa Knifsundin apteekissa oli miehitys vuorokauden ympäri. ¹⁹

¹⁶ Pekka Keränen: VrYO 15882. Kansallisarkisto (Helsinki). Rankaisutoimenpiteistä, ks. erityisesti Marko Tikan (2004, 2008) tutkimuksia.

¹⁷ Kiteen kuntakokouksen ptk. 6.2., 11.2.1918, Kiteen kaupunginarkisto; ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928) Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki); Kauppinen 2004, 139 – 141.

¹⁸ Kiteen kuntakokouksen ptk. 6.2., 11.2.1918. Kiteen kaupunginarkisto; ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928) Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki); Kauppinen 2004, 139 – 141; vrt. Hurskainen 1965, 194 – 195. Wesleystä: Partanen 2006, 359 – 360; Siltala 2009, 55 – 56.

¹⁹ Kiteen kuntakokouksen ptk. 6.2., 11.2.1918, Kiteen kaupunginarkisto; H.G. Wegelius: ”Kertomus Kiteen pitäjän osanotosta vapaustaisteluun 1917 – 1918” (7.12.1919). Papiston kertomukset: Vapaussodan historian komitean arkisto CIII 3-4. Kansallisarkisto (Helsinki); ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928) Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki). Aseinventoinnista, vartiointista ym.

Branderin arvovalalla alullepantua vaatteiden ja elintarvikkeiden keräystä kuvattiin menestykseksi ja Kiteen suojeluskuntaan liityttiin ahkerasti Värtsilän kahakan jälkeen. Kirkkoherran sijainen H.G. Wegelius kirjasi kaiken tämän tyytyväisenä kertomuksessaan tuomiokapitulille, vaikka kiteeläisten äkillisesti herännyt vapaussotahenki oli hänestä osittain illuusiota. Wegelius epäili, että kiteeläisten enemmistö olisi yhtä lailla taipunut punaisten puolelle, jos nämä olisivat päässeet niskan päälle. Kiteellä oli hänen mukaansa vähän ”aatteellisia sosialisteja”, mutta paljon ”itsetiedottomia bolsevikkeja”, jotka ajelehtivat viinankeitossa ja välittömien tarpeiden tyydytyksessä ilman sen suurempia päämääriä. Wegeliuksen johtopäätöksissä oli annos realismia, vaikka rintamapapiksi lähteneen nuoren vapaussoturin mielipiteissä heijastui myös hänen perhe- ja säätytaustansa. Hän oli tunnetun aktivistin ja jääkäri liikkeen historian tallentajan, Joensuun lyseon rehtorin Karl Albert Wegeliuksen poika.²⁰

Kitee säästyi kuolonuhreja vaatineelta punaiselta ja valkoiselta terrorilta, mutta työväenyhdistysten toiminta tukahdutettiin kevättalvella 1918. Paikkakunnan ”punaiset” pantiin tarkkailuun ja heistä laadittiin 70 nimen lista kylittäin. Ketään näistä ”hulikaaneiksi” nimetyistä ei tosin arvioitu erityisen vaaralliseksi. Kevättalven 1918 aikana Kiteen suojeluskunta pidätti alueellaan parikymmentä henkilöä, joista osa lähetettiin eteenpäin tutkintaan ja vankileireille. Maaliskuun lopulla pidätetty räätäli Heikki Halonen tiedettiin ”punakiihkoiseksi”, mitä todisti leski Anna-Stina Pirhosen luona kuultu väittely Värtsilän tapahtumista. Jonkun mielestä oikein oli ollut, että punaisten ”mellastus” pantiin kuriin. Halosen mukaan hän olisi ottanut aseensa ja liittynyt punaisiin, jos hänellä ei olisi ollut vanhaa äitiä hoidettavanaan. Punaisten ohella paikkakunnalla oleskeleviin venäläisiin piti kiinnittää huomiota, sillä kapinan ”ryssäläistä” alkujuurta korostettiin valkoisessa propagandassa ja myöhemmässä vapaussotakirjallisuudessa. Kiteen venäläiset oli nopeasti lueteltu ja luotettaviksi todettu, sillä loukunvaaralaisen talollisen Aleksander Romanovin ja Suorlahdelle asettuneen kulkukauppias Stepan Stepanovin ”suhtautumisesta bolshevismiin ei ole mitään kuulunut”.²¹

Ainakin Kangasjärven ja Riihijärven työväenyhdistysten varat siirrettiin suojeluskunnille, enemmän tai vähemmän vapaaehtoisesti. Kangaskylän työväenyhdistyksen kohtalo oli kuvaava. Eskolan isäntä Janne Matikainen tiedusteli epätietoisena Kiteen suojeluskunnan esikunnalta, miten asiassa piti edetä. Kylässä oli pidetty vaadittuja ”pikku tutkintoja”, joiden lopputuloksena työväenyhdistyksen enemmistö oli valmis luovuttamaan varat suojeluskunnalle. Vastaan jäivät haraamaan rahastonhoitaja Matti Hakulinen ja hänen poikansa Janne. Asiasta mentiin käräjille asti. Matikaisen mukaan myös H(eikki) Hakulinen oli ilmoittanut ”ei luopuvansa punaisuudestaan”. Useimpien Kiteen työväenyhdistysten rivijäsenten suhde aatteeseen oli ohut ja ainakin into aseelliseen toimintaan osoittautui heikoksi. Kangaskylän työväenyhdistyksen jäsenistä ammuttiin sodan aikana tietävästi yksi ”punikiksi” leimattuna. Eskolan isäntää vaikutti kapinallisia enemmän huolestuttavan paikallinen viinankeitäjä, jonka suojeluskunta voisi laittaa kuriin: ”eipä muuta kun antaa tuomio kova.”²²

Vaasan hallituksen määräämän yleisen asevelvollisuuskutsun onnistuminen oli näytön paikka Kiteen suojeluskunnalle. Nimismies Otto Andberg, kunnan esimies P.A. Aalto ja kunnanlääkäri Hannes Tikka

suojeluskunnan toiminnasta keväällä ja keuhkolla 1918 on yksityiskohtaisia tietoja Kiteen suojeluskunnan arkistossa: Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki).

²⁰ H.G. Wegelius: ”Kertomus Kiteen pitäjän osanotosta vapaustaisteluun 1917 – 1918” (7.12.1919). Papiston kertomukset: Vapaussodan historian komitean arkisto CIII 3-4. Kansallisarkisto (Helsinki). Rintamapapeista: ks. Huhta 2010. Papistosta ja papiston kertomuksista Ala-Karjalassa, ks. Jukka Erkkilän pro gradu (2014).

²¹ ”Luettelo Kiteen piirissä asuvista hulikaaneista”; Kiteen suojeluskunnan ilmoitus venäläisistä 8.5.1918. Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki); Heikki Halonen: VrYO 17583. Kansallisarkisto (Helsinki).

²² Kiteen käräjien pöytäkirja 1918 liitteineen § 101. Kansallisarkisto (Joensuu); Kangasjärven työväenyhdistyksen jäsenlista 1917; Janne Matikainen Kiteen suojeluskunnalle 12.4.1918. Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki).

syytänsivät 4-8.3.1918 yhteensä 1715 miestä, joista 383 määrättiin vakinaiseen palvelukseen ja 534 varaväkeen. Vapaaehtoisena kutsuntaikäisistä oli jo rintamalla 51 ja heidän lisäksi 32 ala- tai ylikäistä kiteeläistä oli liittynyt valkoiseen armeijaan: nuorimmat olivat 15-vuotiaita. ”Sopimattomina” hylättiin 26 ja saapumatta kutsuntaan jäi 16 asevelvollista. Nämä lukuihin sisältyi tunnettuja punakaartilaisia tai muuten epäluotettaviksi arvioituja. Kutsunnan tulos oli Kiteen suojeluskunnalle loistava ja osoitti, kuinka valkoiset ottivat Värtsilän kahakan jälkeen pitäjän haltuunsa. Naapuripitäjissä Rääkkylässä ja Tohmajärvellä kutsuntojen välttely oli paljon yleisempää ja karkureita jouduttiin tavoittelemaan saloilta ja saarilta. ”Ei huvita tapella”, kuten muuan kutsunnan laistanut selitti.²³

Vapausotureita ja punakaartilaisia

Haluttomuutta ja pelkoa rintamalle lähtöön ilmeni myös kiteeläisissä asevelvollisissa, vaikka Pohjois-Karjalan pohjoisosien kaltaista laajaa niskurointia ei esiintynyt. Asevelvolliset lähtivät sotaan omissa vaatteissaan ja saivat pikakoulutuksen Sortavalassa. Vapaaehtoistenkin tunnollisuudessa oli ollut toivomista, sillä Sortavalan esikunta muistutti helmikuun lopulla kiteeläisiä velvollisuuksistaan: lomilta oli jääty ”sille tielleen”. Rivimiesten motivaatioon tai sen puutteeseen pyrki vetoamaan myös valtiopetoksen yrityksestä tuomittu räätäli Heikki Halonen, joka oli esitellyt tuntemilleen nuorille asevelvollisille kapinasuunnitelmiaan. Halosen väitettiin kehottaneen asevelvollisia ottamaan koulutuksensa Sortavalassa, ampumaan upseerinsa ja Sortavalan asemapäällikön, katkaisemaan puhelinlinjat ja ”joukolla ampumaan lahtareita”.²⁴

Valkoisen armeijan riveissä Karjalan rintamalla kaatui Kansallisarkiston Suomen sotasurmat-tietokannan mukaan kaikkiaan 47 kiteeläistä vapaaehtoista tai asevelvollista. Tappiot olivat suhteellisen suuret, sillä yksistään Raudun verisissä taisteluissa huhtikuun 1918 alkupäivinä kaatui ainakin 20 kiteeläistä. Raudun taistelua on kuvannut Takalan suvun Pohjanmaan haaraan kuuluva professori Heikki Ylikangas teoksessaan ”Rata Rautuun” (2013).²⁵ ”Sehän se viimeinen tappelupäivä oli vihon viimeinen”, muisteli niinikumpulainen Antti Vilkki ja kuvasi, kuinka ”kuulia alkoi ropsahdella” komppanian majoitustilan Maaselän hovin seiniin. Tohmajärveläisen jääkärikapteeni Karl Lennart Oeschin johtamassa 8. Jääkäripataljoonan 2. komppaniassa palvelleet kiteeläiset joutuivat vastaanottamaan punaisten epätoivoisen ulosmurtautumisyrittäksen saartorenkasta. Antti Vilkki kertoi hermonsä ja joukkojensa hallinnan menettäneestä jääkäriväepelistä, joka miehiä eteenpäin karjuessaan ampui hänen kiteeläisen toverinsa, jonka väepeli nähtävästi luuli yrittävän pois linjasta. Vilkkiltä punaisten lähettämä kuula viesti palan nenänpäästä. Raudun taistelussa itsekin kaatuneen jääkäriväepeli Vilho Koveron hermostunutta käytöstä ja kieltäytyjien ampumisia todisti myös piimäjärveläinen Heikki Toropainen, jonka rintamakomennus oli erikoinen: hän lähti sotaan 42-vuotiaana poikansa sijasta. Toropainen sijoitettiin hevostieheksi huoltotehtäviin ja hän sai ikänsä puolesta kutsumanimen ”Setä”. Kiteeläisten oleskellessa Käkisalmissa komppanian isähahmo huomasi tutun herran

²³ H.G. Wegelius: ”Kertomus Kiteen pitäjän osanotosta vapaustaisteluun 1917 – 1918” (7.12.1919). Papiston kertomukset: Vapaus sodan historian komitean arkisto CIII 3-4. Kansallisarkisto (Helsinki); ”Kiteen suojeluskunnan historia” (27.3. 1928) Suojeluskuntien yleisesikunnan valistusosasto. Kansio Ha 14. Kansallisarkisto (Helsinki); Rääkkylän kunnan kutsuntalautakunnan ptk 14.3. Rääkkylän käräjäpöytäkirjojen liitteet 1918. Kansallisarkisto (Joensuu); Luettelo Kiteen suojeluskunnan yli- ja alaikäisistä vapaaehtoisista sotilaista. Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki). Kutsunnoista: ks. Manninen 1974; Partanen 2006, 372 – 376.

²⁴ Sortavalan esikunta Kiteen suojeluskunnalle 24.2.1918. Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki); Heikki Halonen: VrYO 17583. Kansallisarkisto (Helsinki).

²⁵ Suomen sotasurmat 1914 – 1922 (hakusana ”Kitee”). vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/main; Ylikangas 2013, 240 – 245.

ja komensi kiteeläiset riviin: ”Työ rapia, leipä makia, syöty mitä saatu, mutta kiväärit ovat kirkkaat, herra agronomi”. Akseli Brander vastasi sodan aikana Karjalan rintaman muonituksesta.²⁶

Raudun taistelussa kaatuneiden hautajaistilaisuudessa Kiteen kirkossa 19.4.1918 sali oli täyteen ahdettu; yhteensä Kiteen kirkossa järjestettiin viidet sankarihautajaiset.²⁷ Raudun taistelussa kaatuneiden kahden nuoren työmiehen, juurikkalaisen Toivo Väkeväisen ja kiteenlahtelaisen Juho Havukaisen perheissä tiivistyi sisällissodan tragedia, sillä molempien veljet olivat joutuneet vankileirille punakaartilaisina. Kivityömiehenä Helsingissä työskennellyt Matti Väkeväinen joutui kertomansa mukaan kaartiin pakolla, kun ”korttipeluri Eskolin ja palstatilallinen Vaahtera” kaappasivat hänet mukaansa Malmin osuuskaupan edestä ja kuljettivat ”pistinten välissä” kaartin esikuntaan. Saksalaisten vallattua Helsingin Väkeväinen hylkäsi kiväärinsä Keravalla ja sotki polkupyörällä Hämeenlinnasta Lahteen, jossa hänet vangittiin. Vasta 17-vuotiaan Heikki Havukaisen olivat rekrytoineet kaartiin vallankumoukselliset suomalaiset Pietarissa, jossa hän oli tehtaassa sorvarioppilaana. Havukainen oli vartiointitehtävissä Pietarin Suomen asemalla ennen lähettämistään Suomeen Lempäälän rintamalle. Kaartien hajottua Havukainen oli yrittänyt takaisin Pietariin.²⁸

Väkeväisen ja Havukaisen tarinat olivat rivimiehille tavallisia, kuten olivat valtiorikosoikeuden langettamat kahden ja kolmen vuoden vankeustuomiotkin. Molemmat pääsivät aikanaan ehdonlaiseen, mitä edesauttoivat Kiteeltä annetut suotuisat mainetodistukset. Matti Väkeväisen äiti Liisa vetosi ainoan miehenavun saamiseksi kotiin, sillä toinen poika oli kaatunut asevelvollisena Raudussa. Havukaisen henkilöllisyydestä Kiteen suojeluskunta joutui pyytämään tarkennusta, sillä ”Havukaisia on täällä Kiteellä niin paljon”. Heikki Havukaisen puolesta vetosi myös hänen entinen opettajansa, suojeluskuntalainen Emil Nikkonen. Huonommin kävi niille seitsemälle kiteeläiselle punakaartilaiselle, jotka menehtyivät tautiepidemioihin Tammisaaren pahamaineisessa ”täihelvetissä”.²⁹

Sisällissodan taistelut taukosivat toukokuussa 1918, mutta jälkensä tapahtumat jättivät myös varsinaisista sotatoimista ja siviileihin kohdistuneesta terrorista säästyneelle paikkakunnalle. Poliisikonstaapeli Juho Härkönen joutui selvittämään sodan jälkikaikuja Närsäkkälässä ollessaan toukokuun lopussa elintarvikelaetakunnan tukena tekemässä viljaratsiaa. Pihasta kuului ammuskelua. Tuntematon, juovuksissa ollut mies ilmoitti ”ampuvansa punikkeja” ja uhkaili samalla kohtalolla poliisia. Hän suostui näyttämään henkilöpaperinsa, joiden mukaan mies oli siemenperunoita ostamassa ollut viipurilainen suojeluskuntalainen Juho Tuovinen. Kiteen suojeluskunta sai myöhemmin Viipurista postia, jonka mukaan heidän miehensä oli ollut oikealla asialla ja luvat kunnossa. Silti hänen esittämiään todistuksia oli epäilty ”gulaschin papereiksi” ja niiden tarkastajat olivat olleet ”varmasti” punaisia mielipiteiltään: ”ei ihme, että mies suutahti”. Poliisi Härkönen oli takavarikoinut japanilaisen karbiinin, sillä käytös aiheutti ”aran maalaisväestön keskuudessa kauhua ja epäjärjestystä”.³⁰

²⁶ Antti Vilkki (s. 1884); Heikki Toropainen (s. 1875). Muistelmat merkinnyt ylös Heikki Aalto. Branderin sukuarkisto. Kansallisarkisto (Joensuu).

²⁷ H.G. Wegelius: ”Kertomus Kiteen pitäjän osanotosta vapaustaisteluun 1917 – 1918” (7.12.1919). Papiston kertomukset: Vapaussodan historian komitean arkisto CIII 3-4. Kansallisarkisto (Helsinki). Sankarihautajaisista ja valkoisen Suomen muistamisen kulttuurista, ks. Roselius 2010.

²⁸ Heikki Havukainen: VRO 107/81; Matti Väkeväinen: VRO 137/196. Kansallisarkisto (Helsinki).

²⁹ Lista ehdonlaiseen vapauteen päästetyistä 1918 – 1920. Kiteen nimismiespiirin arkisto. Kansallisarkisto (Joensuu); Liisa Väkeväinen Kiteen suojeluskunnalle 7.7.1918; Kiteen suojeluskunta tutkintoasianpäällikölle Riihimäelle 10.6.1918. Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki).

³⁰ Kiteen suojeluskunta Viipurin piirin nimismiehelle 9.6.1918; Poliisipöytäkirja (Närsäkkälä 31.5.1918; Sorvalin suojeluskunta Kiteen suojeluskunnalle 13.6.1918. Kiteen suojeluskunta: diaarit ja yleinen kirjeenvaihto SK 724/725. Kansallisarkisto (Helsinki); Suomen sotasurmat 1914 – 1922 (hakusana ”Kitee”). vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/main

Työläis nuorukainen Martti
 Kalvirin Tumelius oli minun
 la maanviljelijä kaksissa vuoden
 1915. jolla ajalla hän käyttäytyi
 erittäin kunnollisesti,
 tehdessä ahkerasti tehtävänsä
 yksinään yhtä hyvin kuin muu-
 na ollenkin. Samoin pyhäpäi-
 vänsä viettäen kotona joka
 luokan tai muuten. Mutta Tam-
 perien spinhaluinen ja mieltymys
 häirityö alaan, hän päätti ruveta
 sepaiksi, ja sen tähden erosi meiltä

Kiteellä 3 päivä elokuuta 1918 Uha
 E. W. Järviö

Pientalollinen Kiteellä. päi

Ettei yllä ole on omakäsi = hän
 sestä kirjoiteltu: Todistaa

Emil Sahl Tida Helminen

Tampereella vangitun punakaartilaisen Martti Walfrid Tumeliuksen mainetodistus. Kiteellä tapaa hämäläisiä sukunimiä, jotka periytyvät 1900-luvun alun erityisesti Kalvolan torpparialueilta tapahtuneeseen "hämäläismuuttoon". Kalvolassa syntynyt Tumelius lienee päätyntä Kiteelle näiden suhteiden kautta. KA VRO 60/470; Kauppinen 2004, 37 – 38.

Kirjallisuus

Envald, Brynolf et al., Akseli Brander. Kiteen keisari. Helsinki: Kirjayhtymä 1965.

Erkkilä, Jukka, ”Jokaisen oli astuttava joko maan puolustajain tai sen kavaltajain riviin”. Ala-Karjalan rovastikunnan papit Suomen sisällissodan tulkitsijoina 1918–1929. Itä-Suomen yliopisto Filosofinen tiedekunta Teologian osasto. Kirkkohistorian pro gradu -tutkielma (2014).

Haapala, Pertti, Hoppu, Tuomas (toim.), Sisällissodan pikkujättiläinen. Helsinki: WSOY 2009.

Huhta, Ilkka, Papit sisällissodassa 1918. Helsinki: Kirjapaja 2010.

Hurskainen, Toivo, Akseli Brander kunnallismiehenä. Teoksessa: Envald, Brynolf et al., Akseli Brander. Kiteen keisari. Helsinki: Kirjayhtymä 1965.

Justander, Arja, Kiteen nuorisoseuran historia. Keuruu: Kiteen nuorisoseura 2009.

Karttunen, U. & Karttunen, Eeva, Kiteen seurakunnan historia. Joensuu: Kiteen seurakunta 1951.

Kauppinen, Pekka, Kahteen suuntaan katsonut: Kiteen kunta 1870-luvulta 2000-luvulle. Jyväskylä: Kiteen kaupunki 2004.

Manninen, Ohto, Kansannoususta armeijaksi: asevelvollisuuden toimeenpano ja siihen suhtautuminen valkoisessa Suomessa kevättalvella 1918. Helsinki: SHS 1974.

Olin, Toivo, Muistelmia. Helsinki: WS 1970.

Partanen, Jukka, Taistelu Värtsilästä. Teoksessa: Partanen, Jukka, Turunen, Matti, Tuunainen, Pasi (toim.), Yhteinen kutsu: kirjoituksia maanpuolustuksen vaiheista Pohjois-Karjalassa. Joensuu: Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys 2000.

Partanen, Jukka, Kansallisen kahtiajaon aika. Teoksessa: Katajala, Kimmo & Juvonen, Jaana (toim.), Maakunnan synty. Pohjois-Karjalan historia 1809 – 1939. Helsinki: SKS 2006.

Partanen, Jukka, Isänmaa ja raja: suojeluskunnat Pohjois-Karjalassa 1917-1944. Joensuu: Pohjois-Karjalan Sotilaspoikien Perinnekilta 2012.

Rantatupa, Heikki, Elintarvikehuolto ja -säännöstely Suomessa vuosina 1914-1921. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1979.

Rasila, Vilho, Suomen torpparikysymys vuoteen 1909. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. Helsinki: SHS 1961.

Roselius, Aapo, Kiista, eheys, unohdus: vapaussodan muistaminen suojeluskuntien ja veteraaniliikkeen toiminnassa 1918-1944. Helsinki: Suomen tiedeseura 2010.

Salkola, Marja-Leena, Työväenkaartien synty ja kehitys punakaartiksi 1917-18 ennen kansalaissotaa. 1. Helsinki: Opetusministeriö, Punakaartin historiakomitea 1985.

Siltala, Juha, Sisällissodan psykohistoria. Helsinki: Otava 2009.

Tikka, Marko, Kenttäoikeudet: välittömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004.

Tikka, Marko, Terrorin aika: Suomen levottomat vuodet 1917-1921. Helsinki: Ajatus 2008.

Ylikangas, Heikki, Väkivallasta sananvaltaan: suomalaista menneisyyttä keskiajalta nykypäiviin. Porvoo: WSOY 1999.

Ylikangas, Heikki, Rata Rautuun: ratkaisutaistelu Karjalan Kannaksella 1918. Helsinki: WSOY 2013.